

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2024

2

Vilnius 2024

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2024

2

Vilnius 2024

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Dariusz STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities.
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Litanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Turinys

Straipsniai

B. M a n y š. Being a Mother of Two Sons. Duchess Franciszka Urszula Wiśniowiecka-Radziwiłłowa's Relationship with Her Twin Sons in the Light of Her Correspondence	7
Būti dviejų sūnų mama. Kunigaikštienės Pranciškos Uršulės iš Višnioveckių Radvilienės santykiai su sūnumis dvyniais pagal jos korespondenciją. Santrauka	39
V. P u g a č i a u s k a s. Vilniaus vaito suolininkų teismas 1795–1814 m.	41
The Benchers' Court of the Vogt of Vilnius, 1795–1814. Summary	56
V. Ž a l t a u s k a i t ě. Apie konfliktus dėl škaplierių, seseris Žilytės ir kitokią pasauliečių struktūrų Bažnyčioje raišką po 1863–1864 m. sukilimo Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose	59
On the Conflicts over the Scapulars, about the Žilytė Sisters, and Other Expression of Lay Structures in the Church in the Dioceses of Vilnius and Samogitia (Telšiai) after the Uprising of 1863–1864. Summary	75
T. B a i r a š a u s k a i t ě. Pobaudžiavinio kaimo savivaldos iššūkiai, patirtys ir galių demonstravimas. XIX a. 7 dešimtmetis – XX a. pradžia	77
Challenges, Experiences, and Empowerment in the Self-Government of the Post-Serfdom Village. The 1860s – the Early Twentieth Century. Summary.....	111
T. K r u t u l y s. Istorikai Lietuvos radijuje tarpukariu: tarp lūkesčių ir skurdžių rezultatų	113
Historians in the Interwar Lithuanian Radio: Between Expectations and Poor Results. Summary	134
J. S k i r i u s. JAV lietuvių politinės veiklos vienybės atkūrimas 1947–1948 metais: tautininkų apsisprendimas sugrįžti į Amerikos Lietuvių Tarybą	137
Restoration of Unity in the Political Activity of American Lithuanians in 1947–1948: The Nationalists' Resolve to Return to the American Lithuanian Council. Summary	156

Publikacija

- V. Stravinskienė. Iš visuotinių gyventojų surašymų istorijos: Vilniaus miesto atvejis 159

Recenzijos, anotacijos

- M. Šapoka. Rec.: Jan Jerzy Sowa. Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021. 382 s. ISBN 978-8374-316-76-7 179
- J. Sarcevičienė. Rec.: Angelika Blinda. Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna. Życie prywatne i działalność publiczna. Kraków: Księgarnia akademicka, 2023. 377 p. ISBN 978-83-8138-819-1 183
- V. Davoliūtė. Rec.: J. Stončius. Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022. 509 p. ISBN 978-6094-811-58-6 193
- V. Stravinskienė. Rec.: Krzysztof Buchowski. Historia polityczna Litwy 1987–2004: od sowieckiej republiki związkowej do integracji ze światem Zachodu. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2023. 472 s. ISBN 978-8374-317-67-2 197

PUBLIKACIJA

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

(Lietuvos istorijos institutas)

IŠ VISUOTINIŲ GYVENTOJŲ SURAŠYMŲ ISTORIJS: VILNIAUS MIESTO ATVEJIS

Visuotiniai gyventojų surašymai yra laikomi vienais patikimiausių šaltinių, liudijančių socialinius procesus visuomenėse. Lietuvoje taip pat vykdavo tokie surašymai, kaip pirmąjį visuotinį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymą galima įvardyti vykusį 1790 m.

XX a. antrojoje pusėje Lietuvos gyventojai buvo surašomi reguliariai. Anksčiau to nepavyko padaryti dėl sudėtingos politinės konjunktūros – 1918 m. atsikūrusiai moderniai Lietuvos Respublikai pavyko surengti tik vieną visuotinį gyventojų surašymą. Planuoto antrojo surašymo (1940 m.) įgyvendinti nepavyko dėl sovietinės okupacijos ir aneksijos. Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos gyventojai visuotiniu būdu, vadovaujantis Maskvos nurodymais, buvo suskaičiuoti tik 1959 metais. Vėliau LSSR gyventojai surašyti 1970, 1979, 1989 metais.

Kalbant apie Vilniaus atvejį, padėtis buvo dar komplikuočiau. Nors Lietuva dėl istorinės sostinės atkakliai kovojo tarptautinėje arenoje, tačiau norimo rezultato nepasiekė – 1923 m. Ambasadorių konferencijos sprendimu Vilnius *de jure* tapo Lenkijos Respublikos dalimi. Nuo tada Vilniuje vykusios gyventojų registracijos, surašymai ar kitokia apskaita buvo sudėtinė Lenkijoje vykusių procesų ir akcijų dalis. Tokios akcijos pavyzdys – 1931 m. pabaigoje vykęs visuotinis gyventojų surašymas, kuriame dalyvavo ir Vilniaus gyventojai.

Pristatomas dokumentas – 1931 m. gruodžio 9 d. gyventojų surašymo Vilniaus mieste ataskaita. Ji yra vertinga keliais aspektais. Viena vertus, dėl Antrojo pasaulinio karo veiksmų Lenkijoje pražuvus daugybei istorinių dokumentų, tarp kurių buvo ir pirminė surašymo medžiaga (taip pat ir iš Vilniaus), nebeliko šio surašymo pirminių šaltinių. Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) išlikusi ataskaita ir kiti šio surašymo dokumentai iš dalies kompensuoja šį trūkumą. Antra vertus, dokumentas gali būti įdomus ne tik istorikams ar sociologams, bet ir kalbininkams. Jame yra duomenų apie Vilniaus miesto žydų bendruomenės kalbinę orientaciją.

Publikuojamas dokumentas mašinraščio pavidalu saugomas LCVA Vilniaus vaivadijos valdybos fonde (f. 51, ap. 4, b. 503, l. 273–284ap). Į ją dokumentas pateko 1931 m., kai buvo sudaroma pati byla. Ši ir kitos apyrašo bylos yra Vilniaus vaivadijos valdybos Administracinio skyriaus dokumentacija, tarp kurios yra ir medžiagos apie 1931 m. visuotinę Lenkijos gyventojų surašymą.

Nors dokumente yra nuorodos į pridedamus priedus (Nr. 1–12), pačių priedų nėra, todėl jie nepublikuojami. Veikiausiai jie su ataskaitos originalu atsidūrė Varšuvoje, kur vėliau dėl karo veiksmų pražuvo.

Reikia pabrėžti, kad pats surašymas buvo neeilinis įvykis miesto gyvenime, todėl turėjo sukelti nemenką miestiečių susidomėjimą. Šio fakto patvirtinimų randame ir dokumente – žydų bendruomenėje virė karštos diskusijos dėl to, kad surašymo metu reikėjo nurodyti gimtąją kalbą: buvo agituojama rinktis ne tik jidiš, bet ir hebrajų. Vilniuje tai buvo pirmasis visuotinis gyventojų surašymas po Pirmojo pasaulinio karo (Lenkijos Respublikoje jis laikytas antruoju, pirmasis įvyko 1921 m.), todėl jo reikalingumu ir būtinumu neabejota. Tik vyko jis ekonomiškai sudėtingu metu – pasaulyje ir Lenkijoje siaučiant ekonominei krizei. Todėl surašymo reikmėms nebuvo skirta daug lėšų. Sprendžiant jų trūkumo problemą sugalvota ieškoti surašinėtojų, sutiksiančių dirbti be atlygio – mokyklų mokinių, studentų bei bedarbių. Būtent šių kategorijų žmonės tapo pagrindiniais surašinėtojais. Surašymą mieste organizavo ir už jį buvo atsakingas Vilniaus m. centrinio statistikos biuro vadovas Teodoras Nagurskis.

Keletas archeografinių pastabų. Dokumentas publikuojamas pirmą kartą. Jame pataisytos tik kelios akivaizdžios skyrybos ar korektūros klaidos. Išnašose surašyti dokumente minimų asmenų svarbiausi biografiniai faktai, nurodomi minimų viešųjų objektų dabartiniai pavadinimai, pateikiami paaiškinimai ar patikslinimai.

Sprawozdanie

Z akcji II powszechnego Spisu Ludności na terenie gminy miejskiej m. Wilno sporządzone w myśl § 2 i §26 Instrukcji dla Władz biorących udział w przeprowadzeniu II Powszechnego Spisu Ludności¹.

Sprawozdanie

Z akcji II powszechnego Spisu Ludności na terenie gminy miejskiej m. Wilno sporządzone w myśl § 2 i §26 Instrukcji dla Władz biorących udział w przeprowadzeniu II Powszechnego Spisu Ludności.

1/ Uwagi dotyczące treści formularzy spisowych.

Co do treści formularzy spisowych, jeżeli chodzi o zakres pytań, krytyka nie należy w żadnej mierze do powiatowych czy miejskich władz spisowych, jednak można stwierdzić, że wnioskowanie o układzie narodowościowym wyłącznie na podstawie języka ojczystego odnośnie do m. Wilna nie da dokładnego wyniku, gdyż w niektórych wypadkach osoby z ojczystym językiem obcym /białoruskim/ poczuwają się do narodowości polskiej. Osoby te nie znajdując w formularzach pytania o narodowości w szeregu wypadkach mogły podawać język polski jako ojczysty nie dlatego, że faktycznie tym językiem mówią w domu, ale ponieważ nie miały możliwości podkreślenia w inny sposób swego poczucia narodowego. Dla uniknięcia na tym tle jakichś nieporozumień na przyszłość należałoby obok pytania o język ojczysty zapytywać o narodowość. Poza tą ogólną uwagą odnośnie zakresu pytań da się stwierdzić, że mimo wielkiej precyzyjności sformułowania pytań i objaśnień do nich praktyka wykazała braki. Tytułem przykładów podaję niektóre:

a/ sformułowanie pytań i objaśnień.

I. Na pytanie czwarte opisu mieszkania w formularzy A. często odpowiadano, że do mieszkania ustęp „nie należy“, a następnie wyjaśniono, że jest „wspólny“ „na podwórzu“. Wynika to stąd, iż za ustęp należący do mieszkania uważa się ubikację służącą do wyłącznego użytku mieszkańców danego mieszkania. Pytanie 4-te należałoby sformułować: „Gdzie się znajduje ustęp, z którego korzystają mieszkańcy mieszkania? /w mieszkaniu, na schodach, na wspólnym korytarzu, w podwórzu, w sąsiednim podwórzu, brak ustępu i t.p./.....“

Czy ustęp jest własny czy wspólny?.....“

II. Punkt 3 wskazówek dotyczących sposobu wypełniania formularza A. może spowodować pomieszanie przy wydzielaniu oddzielnych gospodarstw zakładowych. Mianowicie ustęp, który mówi: „Nie należy jednak zaliczać do gospodarstwa zakładowego,

¹ Deŝiniajame kampe ranka įrašyta „do refer. p. Wojewody“, „do akt“.

lecz spisywać na osobnych arkuszach właścicieli zakładów, administrację i służbę w zakładzie /np.: dyrektor, szwajcar, kucharz, palacz, numerowy, stróż/ jeżeli osoby te prowadzą własne gospodarstwa rodzinne lub samotne“, każe przyjmować za kryterium spisywania na oddzielnych arkuszach, cechy świadczące jedynie o odrębności gospodarstwa domowego i powodujące w myśl punktu 2-go spisanie na tym samym arkuszu lub arkuszu dodatkowym, oddzielając gospodarstwa kreską poziomą i numerując cyframi rzymskimi. Punkt 3-c rozszerza pojęcie mieszkania nie tylko poza granice mieszkania w pojęciu architektonicznym, ale nawet po za granice jednego budynku, a w konsekwencji jednej nieruchomości. /Na terenie m. Wilna przy ul. Subocz Nr. 18 i 25 zakład O.O. Misjonarzy spisano jako jedno gospodarstwo zakładowe mimo, że znajdowało się w dwu nieruchomościach po obu stronach ulicy, której jezdnia stanowi granicę dwu dzielnic statystycznych i dwu komisariatów policyjnych/. Sprzeczne z tą ogólną tendencją punktu 3-c, a w każdym razie wprowadzające w błąd jest wobec tego zacytowane zdania końcowe punktu 3-c, w myśl którego stołujący się oddzielnie właściciel hotelu czy kierownik internatu zamieszkały w jednym z pokoi tego hotelu czy internatu ma być spisany na odrębnym arkuszu, jako zamieszkający oddzielne mieszkanie. Należałoby ich w takim wypadku traktować jedynie za odrębne gospodarstwa, a za kryterium spisanie na oddzielnym arkuszu uznać sytuację architektoniczną i prawną zajmowanych pomieszczeń z zastrzeżeniem, że teren objęty przez jedno gospodarstwo /rodzinne czy zakładowe/ będzie traktowany zawsze, jako jedno mieszkanie. Stąd zacytowany ustęp winienby brzmieć: „Nie należy jednak zaliczać do gospodarstwa zakładowego, lecz uważać za oddzielne gospodarstwa właścicieli zakładów, administrację, służbę w zakładzie /np.: dyrektor, szwajcar, kucharz, palacz, numerowy, stróż/ i ich rodziny, jeśli osoby te pobierają główny posiłek oddzielnie samotnie lub wraz z rodziną. W formie uwagi uzasadniającej ponadto niniejsze wywody należy zaznaczyć, że kwestja pobierania posiłku w gospodarstwach zakładowych naogół nie decyduje o jedności gospodarstwa, w myśl punktu 3-go wskazówek.

III. Przepisy zawarte w p. 5 wskazówek dotyczące określenia charakteru pobytu danej osoby w danym miejscu czasowego lub stałego oraz czasowej nieobecności, jako nie pokrywające się z obowiązującymi przepisami meldunkowymi /np. §5 Rozporządzenia M.S.Wew. z dnia 16.X.1930 r. Dz.U.R.P. Nr. 84 poz 653/ przysparzały komisarzom spisowym wiele trudności i napotykały w stosowaniu na przeszkodę ze strony ludności, która sprzeciwiała się zapisom niezgodnym z księgami meldunkowymi w obawie przykrych następstw. Niezgodność ta jednak nie byłaby może tak wielkiem utrudnieniem, gdyby stosowanie dokładne zawartych w formularzu wskazówek nie nasuwało żadnych wątpliwości i warowało uniknięcia wadliwych zapisów. Taksatywnie wyliczone przykłady czasowej obecności i nieobecności mimo iż były bardzo wyczerpujące o tyle jednak nie wyczerpywały zagadnienia iż nie wyjaśniały celowości podobnych zapisów.

Z pośród komisarzy spisowych niemal nikt samodzielnie nie doszedł do wniosku, że każda osoba zapisana w jednym miejscu jako czasowo obecna winna w innej miejscowości, tam gdzie stale mieszka figurować, jako chwilowo nieobecna. Zrozumienie potrzeby podwójnego zapisania tych osób, które w momencie krytycznym spisu znalazły się przypadkowo poza obrębem zwykłym swych mieszkań, w mieszkaniach przypadkowych, niezawodnie winno było stanowić myśl przewodnią w zapełnianiu rubryk 12–15 tymczasem żaden przepis ani na formularzach, ani w instrukcji tego zagadnienia nie oświeślał.

Przechodząc w dalszym ciągu do szczegółowego rozpatrzenia wskazówek, dotyczących ustalania czasowej obecności i nieobecności, zwracają uwagę możliwości następujących powikłań:

a/ nieuleczalnie lub przewlekle chorzy od wielu lat mogli zostać zapisani w szpitalach, jako czasowo obecni mimo, że rodziny nie będą się poczuwały do obowiązku podania ich jako czasowo nieobecnych, b/ osoby, studjujące zagranicą, przeważnie były zapisywane jako czasowo nieobecni przez analogię do robotników sezonowych mimo, że należało je traktować jako stale zamieszkałe zagranicę ze względu na powód nieobecności, studja, c/ rubryki 14 i 12 formularza A nie nakazują podania dokładnego adresu miejsca czasowego pobytu lub stałego zamieszkania /ulica Nr. domu/ dzięki temu sprawdzenie prawidłowości zapisów możliwe o ile chodzi o teren jednej gminy, staje się bardzo utrudnione, d/ wskutek nie wyjaśnienia celowości rubryk 12–15 bezdomni, którzy przenocowali w jakimś mieszkaniu z 8 na 9 grudnia byli zapisani jako czasowo obecni mimo, że jako stale zamieszkałych nigdzie nie spisano.

IV. Zawód główny w rubrykach 20–23 był terenem największych powikłań i pomyłek podczas spisu. Wyczerpujące omówienia celowego sposobu ujęcia zawodu głównego w czterech pytaniach tak, aby odpowiedzi były jednak dokładniejsze przekracza ramy sprawozdania. Ogólnie da się zauważyć to samo, co przy sformułowaniu punktu 5 wskazówek dotyczących sposobu wypełniania formularza A, że znakomitem objaśnieniem pytań dotyczących zawodu byłoby podanie ich celu, wyjaśniające zgóry jakie działy statystyki zawodowej zamierza opracować Główny Urząd Statystyczny. Uwagi te dotyczą zwłaszcza rubryki 21, gdzie mimo rozwlekłości samego pytania niekażdy mógł się zorientować, że chodzi w niem o określenie charakteru w jakim dana osoba pracuje w swym zawodzie, a więc zagadnienie samodzielności czy zależności służbowej. Należałoby pytać: „Czy spisywana osoba jest w swym zawodzie głównym samodzielną, a więc jest właścicielem, dzierżawcą, przedsiębiorcą, kupcem, samodzielnym rzemieślnikiem i t.p., czy jest i t.d.....

Oдноśnie rubryk zawodowych ogromną trudność stanowiła ogólna tendencja niezamożnej ludności do wykazania braku wszelkich źródeł dochodu i ustalania zupełnego braku pracy zarobkowej od chwili nabycia zdolności do tej pracy, a więc bez podania miejsca poprzedniej pracy. Pewnem wyświehleniem i kontrolą powodu braku pracy

mogłoby być żądanie podania czasu utracenia poprzedniej pracy lub poprzednich środków utrzymania.

V. Za najjaskrawszy przykład nie wyjaśnienia celu poszczególnych pytań może służyć rybryka 26 i 27. Wielu komisarzy sądziło, iż pytanie wchodzi w zakres opisu gospodarczego i ubolewało nad niemożnością dania ścisłych odpowiedzi, krytykując sposób przeprowadzenia spisu podczas gdy małe wyjaśnienie sprawy mogłoby rozwiać wątpliwości i skrupuły nie przyczyniając się do zmniejszenia dokładności odpowiedzi.

b/ Układ formularzy i sposób przenoszenia.

Układ formularzy spisowych i sposób przenoszenia z jednego na drugi nie przedstawiał naogół żadnych trudności i pomyłki jakie miały miejsce w podliczeniach tłumacza się nieuwagą komisarzy spisowych. Zwłaszcza często się zdarzało, że przy wnoszeniu zestawień z formularza A na formularz B nie zachowano kolejności numeracji arkuszków i mieszkań, co w następstwie utrudniało kontrolę i zmuszało do przerabiania numeracji arkuszków. Odnośnie spisu w budynkach wojskowych pewną trudność dla władz spisowych stanowiło stwierdzenie potrzeby sporządzania równoczesnego formularzy B i BC podczas gdy w spisie w budynkach cywilnych te dwa rodzaje formularzy wzajem się wykluczały. Wprowadzenie niejednorodności w przepisach wymagało mocniejszego podkreślenia różnic przez co by obie instrukcje. Wojskowa i cywilna zyskały na przejrzystości.

2/ Uwagi dotyczące wartości otrzymanych wyników.

Zupełność wyników spisu na terenie m. Wilna została całkowicie zachowana dzięki użyciu do kontroli wyników spisu bezrobotnych pracowników umysłowych skierowanych w okresie spisu do dyspozycji władz spisowych przez Wydział Pracy i Opieki Społecznej Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie i Wojewódzki Komitet do Spraw Bezrobocia w Wilnie.

A/ Zupełność wyników.

Przy pomocy tych pracowników w liczbie 70 osób po zakończeniu pracy w terenie przez komisarzy spisowych, został dokonany szczegółowy wywiad terenu celem wykrycia ewentualnych pominięć, oraz celem sprawdzenia wątpliwości odnośnie różnych osób czasowo obecnych i czasowo nieobecnych, o czym już była mowa wyżej. W wyniku tego wywiadu dokonano szeregu poprawek w arkuszach i w zestawieniach liczbowych. Poprawki te były czynione również i po wysłaniu arkuszy gminnych do Głównego Urzędu Statystycznego co spowodowało sporządzenie wykazu sprostowań w arkuszach gminnych dla użytku Gł. U. St.

b/ Dokładność wyników.

Pod względem dokładności wypełnienia poszczególnych rubryk materiału został całkowicie przejrzany i poprawiony po odbiorze od starszych komisarzy. Kontrola materiału wykazała, że sprawdzenie materiału przez starszych komisarzy nie zapewnia dostatecznej dokładności i zupełności. Większość braków i niedokładności była spowodowana nie

uwagą i jedynie w nelicznym omówionych już wyżej wypadkach tłumaczy się nieodpowiednią treścią pytań. Pozatem nie dało się stwierdzić ani szczególnych charakterystycznych błędów, ani specjalnych przyczyn tych błędów.

3/ Uwagi dotyczące techniki przeprowadzenia spisu.

a/ Druki spisowe.

Druki spisowe nie zostały od razu dostarczone w dostatecznej ilości. Dzięki z jednej strony interwencji miejscowej władzy spisowej w Gł. U. St., a z drugiej strony szybkiej ekspedycji druków przez Gł. U. St. zapas druków został prawie całkowicie w porę uzupełniony i jedynie w nieznacznej ilości Władza Spisowa była zmuszona korzystać z zapasu zdeponowanego w Województwie, oraz wydać zarządzenie stosowania arkuszy polsko-białoruskich w stosunku do rodzin polskich, o ile właściwych druków zabraknie. Do stosowania arkuszy polsko-białoruskich poza paru wypadkami nie doszło; ponadto pozostała pewna rezerwa druków po zakończeniu akcji spisowej. Rezerwa ta powstała jednak dopiero dzięki zwrotowi przez komisarzy spisowych nieużytych druków. Ogólnie da się zauważyć, że 10% druków ponad faktycznie potrzebną ilość nie wystarcza, o ile się chce uniknąć uciążliwego przekazywania druków z okręgu do okręgu podczas akcji spisowej w miarę spotykanych niespodzianek.

Po zakończeniu spisu na terenie m. Wilna pozostało 1300 form. A 400 form. B., 50 form. C., 700 form. G., przytem należy nadmienić, że 2500 form. A. i 1500 form. B. Naczelnym Komisarzem Spisowym zmuszony był pobrać podczas trwania akcji spisowej z zapasu Wojewódzkiego woj. Wileńskiego. Dużą ilość druków /więcej niż 10% ogólnej ilości/ pochłonęło instruktowanie komisarzy spisowych i przeprowadzenie spisów próbnych, które obowiązywały wszystkich komisarzy spisowych. Każdy komisarz spisowy okręgowy użył do tego celu 3 form. A. i 1 B., starszy komisarz 8 form. A., 3 form. B., 1 form. C., 1 form. G. Ogółem na szkolenie zużyto 6,700 form. A., 2,620 form. B., 200 form. C., 220 form. G.

b/ Podział na okręgi.

Podział na okręgi pozostaje w ścisłym związku z rozdziałem druków i potrzebnymi rezerwami druków. Bez określenia zawczasu z dużą dokładnością ilości osób i gospodarstw na terenie każdej nieruchomości miejskiej nie można dokonać właściwego podziału miasta na okręgi. Przy podziale m. Wilna na okręgi zostały wykorzystane dane Biura Meldunkowego w ten sposób, że miejski wykaz nieruchomości sporządzony podług ulic i komisariatów został uzupełniony danymi Biura Meldunkowego co do ilości mieszkańców każdej nieruchomości: tak uzupełniony wykaz nieruchomości stał się podstawą podziału miasta na okręgi statystyczne. Podziału dokonali płatni sekretarze dzielnicowi zaangażowani za specjalnem zezwoleniem Gł. U. St. po jednym dla każdej z 11 dzielnic statystycznych. Podział miasta na dzielnice dokonany został w zależności specyficznych cech statystycznych i położenia geograficznego poszczególnych części miasta,

czem się tłumaczą się duże różnice w obszarze i liczbie ludności. Podział na okręgi utrudniony był przez istnienie w wielu wypadkach podwójnej numeracji nieruchomości starej i nowej, przeprowadzonej w związku z regulacją miasta. Celem uniknięcia nieporozumień i ewentualnych pominięć czy podwójnych zapisów podział miasta na okręgi został uzgodniony z planami miejskimi. Ponadto niektórzy komisarze okręgowi oraz wszyscy starsi i dzielnicowi komisarze posiadali odbitki z planów miejskich odnośnie swych okręgów, obwodów lub dzielnic z oznaczeniem podziału na okręgi. Wszyscy kom. okręgowi korzystali ze specjalnych wykazów nieruchomości. /zał. 12/.

c/ Angażowanie komisarzy spisowych.

Angażowanie komisarzy spisowych nie napotkało na żadne poważniejsze trudności dzięki jednolicie przychylnemu stanowisku społeczeństwa i władz bez różnicy przekonań politycznych i narodowości. Na szczególne podkreślenie zasługuje tutaj stanowisko władz szkolnych i nauczycielstwa. Około 50% spisu dokonali uczniowie szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, w pozostałej części urzędnicy państwowi, /zwłaszcza pracownicy poczty i kolei/ nauczycielstwo szkół powszechnych i studenci.

Zbiorowy udział młodzieży szkolnej w akcji spisowej został spowodowany tem, że Kuratorjum Okręgu Wileńskiego i dyrektorowie gimnazjów uznali zgodnie pracę spisową uczniów za cenną szkołę obywatelską i próbę ich przyszłej wartości społecznej. Na konferencji dyrektorów szkół średnich wileńskich, gdzie była omawiana sprawa udziału uczniów w akcji spisowej, zasłużyło na szczególne wyróżnienie i zadecydowało o stosunku do akcji spisowej innych dyrektorów obywatelskie stanowisko dyr. Stanisława Paszkiewicza, który przyobiecując gremjalny udział w akcji spisowej uczniów starszych klas gimnazjum im. Joachima Lelewela dał piękny przykład innym, wzbudził ogólny zapał i ofiarność.

Dyrektorowie i nauczycielowie szkół średnich regularnie uczęszczali na kursa dla starszych komisarzy spisowych nie szczędząc następnie wysiłków na szkolenie komisarzy okręgowych z pośród uczniów. Podczas spisu dobrem wyszkoleniem i sumienną pracą zasłużyli na szczególne wyróżnienie uczniowie gimn. O.O. Jezuitów pracujący w okręgach 325–344 pod kierunkiem starszego komisarza Wiktora Wasilewskiego² nauczyciela gimn. OO. Jezuitów.

Decydujący wpływ na udział młodzieży akademickiej w akcji spisowej³ miały starania przewodniczącego Miejskiej Komisji Spisowej prof. M. Gutkowskiego⁴, który

² Wiktor Wasilewski – nuo 1925/1926 mokslo metų pradžios Jėzuitų gimnazijos mokytojas, mokęs matematikos, fizikos ir chemijos, vėliau dar ir kitų dalykų, *Sprawozdanie dyrekcji Gimnazjum oo. Jezuitów w Wilnie za rok szkolny 1927–1928*, Wilno, [1928], s. 22, 25, 70; *Liceum, Gimnazjum i Szkoła Powszechna O.O. Jezuitów w Wilnie: rok szkolny 1938/39*, Wilno, [1938], s. 4.

³ Pastraipa pabraukta šone ir ranka įrašyta „str 11“.

⁴ Pabraukta ranka.

wyjechał u władz uniwersyteckich zawieszenie wykładów na czas trwania spisu, oraz w wykładach statystyki na III kursie Wydziału Prawa i Nauk Społecznych odbiegł od zwykłej kolejności poszczególnych działów, wykładając w ciągu m. listopada o spisach powszechnych i przygotowując tą⁵ drogą kadry komisarzy spisowych. Z pośród studentów III i IV kursu Prawa i Nauk Społecznych rekrutował znaczny procent starszych komisarzy. Stanowisko Zarządu Bratniej Pomocy P.M.A.U.S.B. też wiele się przyczyniło do zwiększenia frekwencji komisarzy spisowych studentów, gdyż Br.P. uchwalił uzależnienie przyszłych świadczeń samopomocowych od udziału w pracy spisowej.

Werbunek komisarzy prowadzony w porozumieniu z Miejską Komisją Spisową, której wszyscy członkowie osobiście w tej mierze b. dużo działali, ześrodkowywał się w Biurze naczelnego Komisarza Spisowego a nie w Biurach dzielnicowych jak to miało miejsce w Warszawie. Nie liczone na osoby zgłaszające się indywidualnie aczkolwiek i takie zgłoszenia były przyjmowane przez Biuro Naczelnego Komisarza. Słuszność tego przewidywania potwierdza zestawienie liczbowe komisarzy okręgowych podług środowisk, z których się rekrutują /Załącznik 1./.

Werbunek nosił charakter akcji zbiorowej przeprowadzonej w odpowiednich środowiskach przez jednostki w tych środowiskach najbardziej wpływowe. Szkolenia a nawet przydział okręgów opierały się potem o tę samą zasadę zwłaszcza, jeżeli chodzi o szkoły średnie. Poszczególne gimnazja podczas spisu stanowiły niejako filje biur dzielnicowych i bazę operacyjną jednego lub kilku obwodów. Duża ilość zgłoszeń na komisarzy spisowych spowodowała brak druków zobowiązań i legitymacji komisarzy okręgowych. Na telefoniczne żądanie Naczelnego Komisarza Spisowego Gł. U. St. nadesłał 600 zobowiązań, 600 legitymacji i 600 instrukcji ponad pierwotnie przewidzianą normę, mimo to zobowiązań zabrakło, gdyż ilość zgłoszeń przekroczyła cyfrę 1700. Na terenie m. Wilna ogółem zgłosiło się do pracy i odebrało legitymacje komisarzy spisowych: 91 starszych komisarzy, 1586 komisarzy okręgowych, z tej liczby wzięło udział w pracy 88 starszych komisarzy 1334 komisarzy okręgowych.

Ponadto w myśl odrębnej instrukcji spisowej dla m. Wilna /zał. 11/ a probowanej przez Gł. U. St. Sprawozdania do nadzoru nad akcją spisową w poszczególnych dzielnicach zostali powołani komisarze dzielnicowe w liczbie 11. Reprezentowali oni czynnik społeczny danej dzielnicy i rekrutowali się z pośród osób cieszących się ogólnym zaufaniem. Do pomocy mieli przydzielonych sekretarzy dzielnicowych, którzy wspólnie z pracownikami Centralnego Biura Statystycznego magistratu m. Wilna wykonali całą pracę biurową w dzielnicach i w biurze Naczelnego Komisarza Spisowego. Sporządzone na specjalne żądanie Gł. U. St. zestawienie komisarzy spisowych podług języka ojczystego

⁵ Pabraukta ranka.

/załącznik 2/⁶ rzuca bardzo ciekawe światło na udział czynny w akcji spisowej na terenie m. Wilna wszystkich bez wyjątku narodowości. W tej liczbie Żydzi jako najliczniejsza grupa narodowościowa z pośród mniejszości na terenie m. Wilna podczas werbunku i szkolenia komisarzy spisowych a nawet podczas akcji spisowej działali w pewnej mierze autonomicznie, gdyż wszystkie stanowiska w dzielnicy I. Żydowskiej za wyjątkiem kilkunastu okręgów na ogólną liczbę 194 okręgów w tej dzielnicy, były obsadzone przez komisarzy Żydów z komisarzem dzielnicowym dr. Szabadem⁷ na czele. Dr. Szabad, autor ulotki propagandowej żydowskiej /załącz. 7/, celem zwerbowania odpowiedniej ilości komisarzy spisowych dla spisania dzielnicy żydowskiej z opowaznienia Nacz. Komisarza Spis. przeprowadzał werbunek na terenie Towarzystwa Przyjaciół Instytutu Naukowego Żydowskiego w Wilnie zyskując tą drogą 175 komisarzy okręgowych /Zał. 1/ i 30 starszych /załącz. 2/.

d/ % komisarzy którzy zawiedli podczas spisu i użytkowanie rezerwy.

Trudno jest określić procent komisarzy spisowych, którzy zawiedli podczas spisu, gdyż m. Wilno posiadając nadmiar komisarzy w postaci rezerwy złożonej z kilkuset osób na ogólną ilość 923 okręgów. W razie małego spóźnienia po odbiór teczek w biurze dzielnicowym przed przystąpieniem do pracy o godz. 8-ej rano komisarz okręgowy natychmiast bywał zastąpiony przez komisarza rezerwowego, a sam przechodził do rezerwy. Poza to nie robić zawodu wyszkolonym już komisarzom, dla których zabrakło okręgów, skierowano do pomocy po dwóch, a nawet po trzech komisarzy na większe okręgi, aby tą drogą przyspieszyć tempo pracy i zatrudnić zniecierpliwioną beczynnością rezerwę. W okręgach obsadzonych przez młodzież szkolną z reguły pracowało po dwóch komisarzy w jednym okręgu wspólnie obchodząc poszczególne mieszkania. O okręgach uczniowskich zastosowano spisywanie przez dwóch wspólnie pracujących komisarzy na specjalne żądanie władz szkolnych. W innych okręgach było to spowodowane faktycznym nadmiarem komisarzy.

Władza spisowa m. Wilna zdawała sobie sprawę ze wszystkich ujemnych stron jakie pociąga za sobą dopuszczenie do pracy w jednym okręgu naraz 2 lub 3 osób nie mogła postąpić inaczej wobec nadmiaru komisarzy spisowych z jednej strony, a z drugiej strony wobec niemożności doraźnego powiększenia liczby okręgów spisowych drogą

⁶ Iš kitų duomenų matyti, kad Vilniuje surašinėtojai pagal gimtąją kalbą buvo: 1259 lenkai, 303 žydai, 64 rusai, 34 baltarusiai, 5 ukrainiečiai, 3 karaimai, 1 lietuvis, 1 vokiečių; duomenys apie surašinėtojų pasiskirstymą pagal gimtąją kalbą [1932], LCVA, f. 51, ap. 2a, b. 282, l. 86.

⁷ Cemachas Šabadas (1864–1935) – gydytojas, visuomenės ir politikos veikėjas, vienas iš Vilniaus žydų bendruomenės lyderių, daug prisidėjęs prie socialinės paramos, žydų švietimo ir mokslo (buvo tarp YIVO steigėjų) plėtros mieste, Vilniaus m. tarybos narys, Lenkijos Respublikos senatorius. – *Lietuvos žydai. Istorinė studija*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Vilnius, 2012, p. 277–278; J. Wołkownik, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok, 2004, s. 43, 180, 238, 257, 301.

ich zmniejszania. Już w trakcie dokonania podziału miasta na okręgi okazało się, że z werbowaniem komisarzy spisowych nie będzie zbyt wielkich trudności. Dzięki temu, o ile nie zachodziły jakieś specjalne przyczyny uzasadniające stworzenie dużego okręgu, wyznaczano okręgi nieprzekraczające 250 osób. Podczas spisu w niektórych wypadkach liczba osób spisanych przekroczyła znacznie liczbę przewidywaną, jednak przeciętnie wielkość okręgu spisowego wynosiła 200 osób.

e/ Szkolenie komisarzy spisowych.

Wyszkolenie komisarzy spisowych starszych zostało dokonane bezpośrednio przez członków Miejskiej Komisji Spisowej pod kierunkiem Przewodniczącego Miejsk. Kom. Spis. prof. M. Gutkowskiego⁸ i Naczelnego Komisarza Spisowego T. Nagurskiego⁹. Program szkolenia /załącz. 3/ obejmował 6 wykładów teoretycznych, 2-godzinny kurs praktyczny, spis próbny i omówienie wyników spisu próbnego.

Komisarze okręgowi zostali wyszkoleni w grupach zgodnie z komunikatem Nr. 3 Naczelnego Komisarza Spisowego m. Wilna /załącz. 4/. Program szkolenia komisarzy okręgowych był powtórzeniem kursu dla komisarzy starszych z uwzględnieniem części teoretycznej jedynie w granicach najniebezpieczniejszych, a z szczególnym uwydatnieniem części praktycznej. Wykładowcami byli urzędnicy Centralnego Biura Statystycznego m. Wilna oraz starsi komisarze. Wszyscy komisarze spisowi, tak starsi jak okręgowi, odbyli spis próbny. Spis próbny Naczelnego Komisarza Spisowego uznał za niezbędną i najważniejszą część wyszkolenia, stanowił on niejako egzamin po odbyciu kursu. Arkusze wypełnione podczas spisów próbnych były poprawiane przez prowadzącego kurs, a dostrzeżone pomyłki podlegały omówieniu.

Komisarze okręgowi przeprowadzili spis próbny w 3-ch mieszkaniach tworząc z nich teoretyczną nieruchomości. Starsi komisarze spisywali 8 mieszkań tworząc z nich 2 lub 3 nieruchomości teoretyczne, oraz wypełniali arkusze okręgowe i dziecinne. Okręgi

⁸Pabraukta ranka.

Mieczysław Gutkowski (1893–1943) – lenkų teisininkas, Stepono Batoro universiteto profesorius, 1943 m. rugsėjo 17 d. sušaudytas Paneriuose. – M. Tomkiewicz, *Zbrodnia ponarska 1941–1944*, Warszawa, 2022, s. 133, 194; Gutkowski Mieczysław Witold, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Gutkowski-Mieczyslaw-Witold;3909025.html> [żr. 2024 06 12].

⁹Pabraukta ranka.

Teodor Nagurski (1901–1973) – Vilniaus m. magistrato darbuotojas (nuo 1928 m. Centrinio statistikos biuro vadovas), Vilniaus viceprezidentas (nuo 1934 m.), Stepono Batoro universiteto ir Ūkio bei prekybos mokslų instituto dėstytojas. 1944 m. NKVD areštuotas ir išsiųstas į Vorkutą. Iš ten paleistas 1947 m., išvyko tiesiai į Lenkiją, kur tęsė akademinį darbą. – 1935 m. rugsėjo 2 d. T. Nagurskio prašymas Vilniaus m. magistrato Gyventojų registracijos skyriui, LCVA, f. 64, ap. 26, b. 268, l. 94; J. Wałdoch, Postulaty ugrupowań politycznych podczas wyborów do rady Miejskiej miasta Wilna w latach 1919–1939, *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, pod red. M. Maciejewskiego, M. Marszałą, M. Sadowskiego, Wrocław, 2014, s. 487; Cz. Domański, A. Jędrzejczak, *Rozwój statystyki łódzkiej*, Łódź, 2015, s. 121.

dla komisarzy starszych wyznaczał w terenie naczelny Komisarz Spisowy. Komisarze okręgowi spisywali natomiast własne mieszkania i mieszkania sąsiadów. O przeprowadzeniu spisów próbnych mieszkańcy miasta byli zawczasu zawiadomeni przez ogłoszenia w prasie tak, że żadnych nieporozumień i trudności z powodu nieuświadomienia spisywanych nie było. Arkusze instrukcyjne zostały rozdane komisarzom dopiero po dokonaniu spisu próbnego.

f/ rozdzielenie druków.

Rozdzielenie druków miało miejsce w poszczególnych biurach dzielnicowych. Komisarze okręgowi otrzymali od sekretarzy dzielnicowych za pośrednictwem starszych komisarzy druki opakowane zawczasu w teczki i opieczętowane pieczętkami „M. Wilno“, „komisarjat“ i „dzielnic statystyczna“. Teczki były numerowane liczbami kolejnych okręgów i zawierały ilość druków odpowiadającą przewidywanej ilości ludności w okręgu. W czasie trwania akcji spisowej w terenie komisarze spisowi codzienne składali na noc teczki w biurze dzielnicowym i informowali starszych komisarzy o postępach pracy w myśl dodatkowo wydanej instrukcji dla starszych komisarzy /załącz. 5/.

Miejska Komisja Spisowa została utworzona z dn. 27.X.1931 r., rozwiązała się w dn. 12.I.1932 r. Praca Miejskiej Komisji Spisowej odbywała się w dwóch podkomisjach: naukowo-werbunkowej i propagandowej. Ogółem odbyły się dwa zebrania plenarne komisji, jedno zebranie podkomisji propagandowej i 4 zebrania podkomisji naukowo-werbunkowej. Protokoły wszystkich zostały przesłane p. Generalnemu Komisarzowi Spisowemu. Podkomisja propagandowa podjęła propagandę spisu w radjo i w prasie. Z jej inicjatywy został ogłoszony przez radjo cykl 4 odczytów, będący streszczeniem wykładów dla starszych komisarzy spisowych oraz odbył się djalog między spisującym a spisywanem przed mikrofonem wileńskiego radja. Djalog ten wykowali komisarze dzielnicy dr. Adolf Hirsberg¹⁰ i urzędnik Centralnego Biura Statystycznego Magistratu m. Wilna p. Kazimierz Hałaburda¹¹. Podkomisja naukowo-werbunkowa skupiła w sobie

¹⁰ Adolf Hirsberg (nuo 1945 m. Józef Sieradzki) (1900–1960) – istorikas, publicistas ir politikas, su Vilniumi susijęs nuo 1927 m., pasisakė už žydų ir lenkų suartėjimą, 1930 m. įkurtos žydų visuomeninės organizacijos „Valstybinės minties žydų klubas“ steigėjas ir aktyvus narys, *Nasza Myśl* žurnalo leidėjas, Antrojo pasaulinio karo pradžioje pasitraukė į Ukrainą, 1943 m. atsidūrė Varšuvoje, dalyvavo Varšuvos sukilime, po karo dirbo Krokuvos ir Varšuvos universitetuose, užėmė profesoriaus pareigas. – J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie*, s. 228–235; M. Jackiewicz, Poczec literatury wileńskiej od wieku XVI do 1945 r., *Znad Wilii*, t. 78, 2019, s. 96–97.

¹¹ Kazimierz Hałaburda (1903–1942) – žurnalistas, poetas, Vilniuje nuo 1919 m. Studijavo Stepono Batoro universiteto Matematikos-gamtos mokslų fakultete, bet studijų nebaigė; aktyvus studentų organizacijų narys, domėjosi sportu, literatūra, politika (buvo radikalų dešiniųjų pažiūrų). 1933 m. pabaigoje trumpai dirbo Vilniaus m. savivaldybės Centriniam statistikos biure, 1934 m. iš Vilniaus persikėlė į Balstogę. 1939 m. rugsėjo mėnesį grįžo į Vilnių, vėliau sovietų valdžios represuotas ir ištremtas į Kirgiziją, iš kur 1942 m. patraukė į Lenkijos kariuomenės formavimo vietą Uzbekijoje. Ten pavasarį mirė nuo šiltinės. – 1931 m. vasario 4 d.

jednostki bliżej obznajomione z zagadnieniami statystycznymi i zasłużone już na tem polu. W skład jej wchodził mi¹² innemi: przewodniczący Miejskiej Komisji Spisowej profesor M. Gutkowski, prof. Wł. Studnicki¹³, viceprezydent Czyż¹⁴, wizytator Antoni Milikont-Narwoysz¹⁵ były Naczelnik Wydziału Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego woj. wileńskiego, dr. A. Hirszberg autor prac z zakresu statystyki szkolnej, inspektor Okręgu Szkolnego St. Starościak¹⁶. Naczelnym Komisarzem Spisowy T. Nagurski¹⁷ i jego zastępca J. Święcicki¹⁸ z urzędu wchodził w skład obu podkomisji. Dzięki staraniom panów wiz. Narwoysza i insp. Starościaka zdołała podkomisja przeprowadzić odpowiedni werbunek wśród uczniów szkół średnich i nauczycielstwa.

Szkolenie komisarzy starszych zostało przeprowadzone całkowicie przez członków podkomisji. Podział miasta na dzielnice, wybór komisarzy dzielnicowych, opracowanie tekstu ulotek informacyjno-propagandowych w językach polskim i żydowskim, które były kolportowane w dn. 7 grudnia przez komisarzy spisowych /załącz. 6 i 7/, zwrócenie się do przedstawicieli wyznań z prośbą o informowanie ludności o spisie podczas

3-jojo Vilniaus policijos komisariato liudijimas, LCVA, f. 89, ap. 11, b. 302, l. 2; M. Urbanowski, „Nie ujrzę płomiennych piasków wyszanej przez słońce Sahary“: szkic do portretu Kazimierza Hałaburdy, *Pamiętnik Literacki*, t. 96/3, 2005, s. 131–153.

¹² Nebaigtas žodis, turėtų būti „między“.

¹³ Władysław Studnicki (1867–1953) – lenkų politikas, publicistas, 1919–1921 m. Rytų žemių civilinės valdybos Statistikos skyriaus vadovas, 1930–1934 m. dėstė Ūkio ir prekybos mokslų institute Vilniuje, provokiškų pažiūrų, po Antrojo pasaulinio karo gyveno Vakaruose. – M. Ryńca, W. Suleja, Studnicki Karol Władysław, *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Warszawa, 2007–2008, s. 125–134; Władysław Studnicki (1867–1953), <https://dzieje.pl/postacie/wladyslaw-studnicki-1867-1953> [żr. 2024 06 11].

¹⁴ Witold Czyż (1864–1952) – 1912–1919 m. Vilniaus žemės ūkio technikumо statybos vadovas, 1921–1924 m. dirbo Vilniaus m. magistrato Technikos biure, 1924–1927 m. – miesto Centriniamе statistikos biure, 1927–1939 m. – Vilniaus viceprezidentas, 1940 m. ištremtas į Vorkutą, 1941 m. su gen. W. Anderso armija pasitraukė į Iraną, 1948 m. grįžo į Lenkiją, dirbo socialinio draudimo srityje. – M. Tomkiewicz, T. Kisiel, Witold Czyż – zasłużony dla Wilna i Wileńszczyzny, <https://124.lt/pl/spoleczenstwo/item/397838-witold-czyz-zasluzony-dla-wilna-i-wilenszczyzny> [żr. 2024 06 13].

¹⁵ Antoni Milikont-Narwoysz – Vilniaus stačiatikių dvasinės seminarijos mokytojas, nuo 1930 m. – Vilniaus švietimo apygardos vizitatorius, *Słowo*, 1930, nr 251, s. 3. Archyviniai šaltiniai patvirtina tik jo gyvenimo Vilniuje (1922 m.) ir pilietybės pripažinimo faktą. – 1922 m. birželio 28 d. raštas Vilniaus m. seniūniui, LCVA, f. 51, ap. 15, b. 421, l. 242.

¹⁶ Stanisław Starościak (g. 1884) – Ašmenos ir Vilniaus-Trakų apskričių mokyklų inspektorius (1924 m.), Vilniaus m. mokyklų inspektorius (nuo 1927 m.), 3-iosios valstybinės gimnazijos mokytojas (1940 m.), Antrojo pasaulinio karo metais buvo slaptojo lenkų pradinio ir vidurinio mokymo vadovo pavaduotojas. – Vilniaus m. 5-osios policijos nuovados viršininko 1940 m. vasario 24 d. raštas, LCVA, f. 1367, ap. 3, l. 2751, l. nen.; W. Grzybowski, Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj, *Niepodległość i Pamięć*, 2010, nr 31, s. 158.

¹⁷ Pabraukta ranka.

¹⁸ Pabraukta ranka.

J. Święcicki – daugiau informacijos apie šį asmenį neturima.

nauk religijnych /załącz. 8 i 9/ wszystko to stanowi wynik współpracy podkomisji z władzami spisowemi, które zapewniły techniczne wykonanie jej projektów.

h/ Kontrola materiału.

Kontrola materiału spisowego została przeprowadzona dwukrotnie: przez starszych komisarzy i sekretarzy dzielnicowych. Ujawniła ona braki: w numeracji i arkuszy, w podliczeniach, w opisie mieszkania punkt. 4 w form. A. w rubrykach 7, 8, 12–15, 20–23. W innych rubrykach braki spotykały się sporadycznie.

i/ Terminy wyznaczone komisarzom spisowym.

Terminy wyznaczone komisarzom spisowym i władzy spisowej były dostateczne. 3 dni na wykończenie pracy spisowej w terenie całkowicie wystarczają, czego dowodzi fakt, że w m. Wilnie mimo złych warunków atmosferycznych 10 grudnia, na 11 grudnia pozostało maximum 20% pracy w terenie.

k/ Przesyłka materiałów do Gł. U. St.

Skrzynie w których nadeszły druki z Gł. U. St. nadawały się całkowicie do powtórnego użycia przy przesyłce materiału spisowego do Warszawy. Jednak gdy już się mówi o opakowaniu materiałów spisowych nie można pominąć krytyki teczek. Okazały się one bardzo niepraktyczne wskutek braku grzbietów, co powodowało strzępienie się arkuszy spisowych oraz wypadanie wykazów nieruchomości i platników sytuacyjnych podczas pracy w terenie i wszelkich transportów.

4/ Uwagi dotyczące stosunku ludności do spisu.

a/ uświadomienie ludności.

a/ dzięki propogandzie w prasie, w radjo, w szkołach i przez obwieszczenie p. Wojewody Wileńskiego ludność była dostatecznie poinformowana o spisie. Dużą rolę odegrały również ulotki w języku polskim i żydowskim kolportowane w dniu 7 grudnia 1931 r. przez komisarzy spisowych obchodzących swe okręgi. /Załącz. 6 i 7/.

b/ Próby uchylania się od spisu.

b/ Prób uchylenia się od spisu nie było. Osoby, do których komisarze nie zdołali w pierwszym dniu dotrzeć, alarmowały Biuro Naczelnego Komisarza Spisowego w obawie, że zostaną przy spisie pominięte. Poza to było szereg wypadków zgłaszania się do Biura Naczelnego Komisarza Spisowego osób bezdomnych, lub zmieniających często miejsca pobytu, celem zasięgnięcia porady w sprawie sposobu wpisania na arkusze spisowe.

c/ Wypadki fałszywych zeznań.

c/ W jednym tylko wypadku ustalono złożenie fałszywych zeznań w rybryce zawodu. Chodzi tu o zawód Racheli Landsman¹⁹ zamieszkałej przy ul. Zygmuntowej Nr. 22 m. 1 i utrzymującej dom rozpusty, która podała, iż utrzymuje się przy mężu. Wobec posiadania

¹⁹ Rachelė Landsman – Vilniaus m. gyventoja, viešnamio laikytoja, mirė prieš Antrojo pasaulinio karo pradžią. – Sin city Wilno, <https://rojsty.wordpress.com/2014/03/03/sin-city-wilno/> [žr. 2024 06 13].

danych co do wynajmu przez nią pokoiów prostytutkom, przez Centralne Biuro Statystyczne magistratu m. Wilna oraz wskutek raportu złożonego przez komisarza spisowego p. M. Aleksandrowiczową²⁰ rubryka 20 formularza „A“ Nr. 29 w okręgu Nr. 299 została przerobiona w ten sposób, że skreślono zapis „przy mężu“ wpisując „utrzymuje się z odnajmu pokoiów prostytutkom“, a do arkusza załączono podstawę zmiany odpis raportu p. Aleksandrowiczowej.

W jednym również wypadku zostało stwierdzone fałszowanie zeznań przez komisarza spisowego narodowości rosyjskiej w rubryce 11 formularza „A“. W tym wypadku Naczelny Komisarz Spisowy zmuszony był zarządzić ponowne spisanie całego okręgu pociągając do odpowiedzialności komisarza spisowego Michała Bożerianowa²¹, który się tych fałszerstw dopuścił. Ponieważ fałszerstwo wykryto w pierwszym dniu spisu okręg wyżej wymieniony oznaczony Nr. 893 został powtórnie spisany przez komisarza okręgowego p. Cabaka Marjana²² równocześnie z ukończeniem pracy w terenie w innych okręgach, a materiał obciążający zebrał i protokół zajścia sporządził starszy komisarz p. Kazimierz Czerwiński²³ /załącz. 10/.

Odnosnie spisu przeprowadzonego w więzieniu Łukiszkim okręg Nr. 923 należy odnieść się z pewnemi zastrzeżeniami do rubryki języka ojczystego. Gdyż personal administracyjny więzienia, pomocny przy dokonywaniu spisu, prawdopodobnie musiał użyć swego wpływu na więźniów w kierunku podawania języka polskiego za język ojczysty, skoro w okręgu Nr. 923 na 1333 osoby spisane w więzieniu tylko 83 osoby podały język ojczysty obcy, a wyznania rzymsko-katolickie występuje w o wiele niklejszym procencie niż język ojczysty polski.

Przypuszczenie to potwierdza oświadczenie jednego ze zwolniowych więźniów wyznania mojżeszowego p. Gołąba²⁴, który zgłosił się do Biura Naczelnego Komisarza Spisowego z prośbą o przerobienie mu zapisu w rubryce 11 z „polski“ na „żydowski“²⁵. Prośbę swą motywował tem, iż podczas spisu władze więzienne zapytywały nieuświa-

²⁰ M. Aleksandrowiczowa – daugiau informacijos apie šį asmenį neturima.

²¹ Michał Bożerianow – Stepono Batoro universiteto Matematikos-gamtos mokslų fakulteto studentas. – Stepono Batoro universiteto Rusų studentų sąjungos narių sąrašas 1933–1934 m., LCVA, f. 175, ap. 15, b. 91, l. 3.

²² Marjan Cabak – daugiau informacijos apie šį asmenį neturima.

²³ Kazimierz Czerwiński (g. 1894 m.) – daugiau informacijos apie šį asmenį neturima.

²⁴ Gołab – żydų tautybės vilnietis; daugiau informacijos apie šį asmenį neturima.

²⁵ Iš kitų duomenų matyti, kad bandymų įrašyti kaip gimtąją lenkų kalbą būta daugiau. Antai Vilniaus žydų spaudoje aprašyti atvejai, kai surašinėtojai nepildė 11 skilties, sakydami, kad tai padarys vėliau; arba gimtąją kalbą nurodžius jidiš, asmeniui buvo piktai pareikšta, kad „żydiškai kalbėsitate Palestinoje“, „Lenkijoje żydiškai nekalbama“. – *Owent Kurjer* straipsnių vertimai, ten pat, f. 51, ap. 2a, b. 282, l. 112. Plačiau apie skundus dėl gyventojų surašymo duomenų neobjektyvumo žr. V. Stravinskienė, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius, 2023, p. 77–79.

domionych więźniów czy umieją czytać i pisać po polsku, a w wypadku odpowiedzi twierdzącej wpisywały w rubryce 11 form. A. „polski“. Po wyjściu z więzienia p. Gołąb dowiedział się o przeprowadzonym spisie i pośpieszył sprostować fałszywy zapis. Na żądanie Władz Spisowych złożył pisemne oświadczenie w tej sprawie, które załączono do arkusza spisowego Nr. 10 /Dodatkowy Nr. 100/ w okręgu spisowym Nr. 923 w II dzielnicy statystycznej m. Wilna.

c/ Czy zauważono propagandę szkodliwą dla spisy.

Duże zainteresowanie spisem ludności wykazała ludność żydowska. Dało się zauważyć walkę wzajemną zwolenników dwu języków: żydowskiego²⁶ i hebrajskiego. Walka ta znalazła wyraz w polemice prasowej. Pisma żydowskie zamieściły artykuły za językiem żydowskim „Wilner Tog“ w numerach 283, 284, 285, 287, 288, 291 i „Owent Kurjer“ w numerach 281, 283, 284, 285, za językiem hebrajskim „Cajt“ w numerach 1781, 1782, 1783, 1784, 1786, 1787, 1788.

Propaganda ta pozostała bez większego wpływu na przebieg spisu, aczkolwiek należy stwierdzić, że osoby podające język hebrajski jako ojczysty w ogromnej większości dawały w ten sposób wyraz swym sympatjom do języka, którym w mowie potocznej się nie posługują. Komisarze spisowe opierając się na deklaracji osób spisywanych, nie sprawdzali umiejętności mówienia językiem hebrajskim. W jednym wypadku przy ul. Gdańskiej²⁷ Nr. 5 w okręgu 209 arkusz 30 miał miejsce wypadek, że wychowankom żydowskiego internatu „Talmud Tora“ zapisano na podstawie informacji kierownika internatu język żydowski, a następnie wskutek interwencji przełożonych kierownik przybył do starszego komisarza zaopatrzonego w pisemne pełnomocnictwo, prosząc o zmianę zapisu na język hebrajski. Starszy komisarz zapis przerobił, składając o tem raport Naczelnemu Komisarzowi. Naczelnny Komisarz jednak uznał za prawidłowy zapis pierwotny, jako oparty na pierwotnym oświadczeniu wolnym od jakiegokolwiek propagandy i presji.

Na tle tych dwóch sprzecznych orjentacji językowych zaszedł również wypadek odebrania przez sekretarza dzielnicowego legitymacji komisarzowi spisowemu i zastąpienia go komisarzem rezerwowym, gdyż komisarz osobiście uprawiał propagandę za jednym z języków.

Poza propagandą za językami żydowskim i hebrajskim wśród ludności żydowskiej, która zresztą nie miała szkodliwego wpływu na przebieg spisu i na jego wyniki, żadnej innej propagandy na terenie m. Wilna nie było.

5/ Inne uwagi.

Z uwag nieprzewidzianych szczegółowym planem sprawozdania zawartym w instrukcji nasuwają się następujące:

²⁶ Turima omenyje jidiš kalba.

²⁷ Dabar Islandijos gatvė.

a/ Technika przeprowadzenia spisu powszechnego na terenie miejskim różni się tem od techniki terenu wiejskiego, że wymaga większej centralizacji a co zatem idzie uruchomienia sprawnie działającego Biura Naczelnego Komisarza Spisowego, które nie może się obyć bez płatnego personalu i w szczegółach obmyślanego planu działania. Na terenie m. Wilna zostało to zrobione ze zgodą p. Generalnego Komisarza Spisowego.

b/ Podział terenu miejskiego na okręgi spisowe wymaga większego nakładu pracy i jest bardziej skomplikowany od podziału terenu wiejskiego. Należy dążyć do ustalenia w obrębie miasta podziału na okręgi statystyczne odpowiadające wielkością małym okręgom spisowym. Okręgi takie pomocne przy przeprowadzaniu dochodzeń statystycznych przez miejskie biura statystyczne, będą ułatwiały przeprowadzenie wszelkich spisów na terenie miast i będą mogły stanowić podstawę podziału miasta we wszelkich innych okolicznościach, jak wybory i t.p. M. Wilno przeprowadziło ten podział dopiero ze względu na II Powszechny spis ludności zamierza jednak utrzymać go na przyszłość.

c/ Werbunek komisarzy spisowych na terenie miejskim wymaga uruchomienia odpowiedniego aparatu biurowego i dokładnej ewidencji zgłaszających się. W interesie tej ewidencji pożądanym jest wprowadzenie na zobowiązaniach komisarzy spisowych dodatkowej rubryki Nr. wydanej legitymacji. Odnośnie zaś legitymacji należałoby określić, czy legitymacje po dokonaniu spisu winny być zwrócone władzom spisowym, czy pozostają na pamiątkę, lub po odpowiednim zatwierdzeniu mają służyć za upoważnienie do noszenia odznaki za ofiarną pracę. Na terenie m. Wilna legitymacje po dokonaniu spisu zostały odebrane i złożone w Centralnym Biurze Statystycznym Magistratu m. Wilna.

d/ Warunkiem dobrego wykonania spisu jest dobre wyszkolenie komisarzy okręgowego, przydział okręgu wielkością nieprzewyższającego siły i zapału do pracy komisarza, dokładna, ścisła i natychmiastowa kontrola materiału przez komisarzy starszych. Jak stąd wynika dobre wyszkolenie i pozyskanie najwartościowszych jednostek na starszych komisarzy spisowych decyduje o powodzeniu całej akcji spisowej, gdyż władze spisowe nie mogą mieć bezpośredniego kontaktu z komisarzem okręgowym, a kontrolują go za pośrednictwem starszego komisarza. Starszy komisarz winien być wyszkolony w takim terminie, aby mógł osobiście zebrać i wyszkolić grupę komisarzy okręgowych. Komisarze okręgowi winni pracować pod okiem i w obwodzie tego komisarza starszego, który ich wyszkolił. To daje gwarancję dobrej kontroli, a jednocześnie dla starszego komisarza stanowi bodziec do skrupulatnego wyszkolenia swych komisarzy. Postulat ten na terenie m. Wilna był zrealizowany całkowicie w okręgach szkolnych, w innych okręgach ze względu na pośpiech i trudności organizacyjne w miarę możliwości tylko.

e/ Przydział okręgów podług miejsca zamieszkania możliwy w okręgach wiejskich w mieście napotkał się na trudności ze względu na różnorodność dzielnic i sposób werbowania komisarzy spisowych. Przerzucenie komisarzy spisowych z centrum na krańce miasta do okręgów o charakterze wybitnie wiejskim, uczyniło aktualną sprawę środków lokomocji.

Autobusy komunikacji miejskiej w wielu wypadkach nie docierają do różnych osiedli i wsi podmiejskich położonych w obrębie gminy m. Wilno. O powodzeniu i sprężystym przeprowadzeniu spisu w tych okręgach zdecydowało stanowisko Magistratu m. Wilna, a zwłaszcza Kierownika Wydziału Transportów p. Łoszakiewicza²⁸, który w okresie spisu od dnia 7–13 grudnia oddał do dyspozycji Naczelnego Komisarza Spisowego m. Wilna wszystkie posiadane środki lokomocji. Umożliwiło to dotarcie komisarzy ze śródmieścia na krańce miasta i pozwoliło Naczelnemu Komisarzowi Spisowemu na częste wizytowanie osobiście biur dzielnicowych i przeprowadzenie kontroli i najdalej położonych okręgów.

Na zakończenie sprawozdania szczegółowego wypadu dodać ogólną uwagę, że II Powszechny Spis Ludności, w m. Wilnie faktycznie pierwszy spis powszechny, jeżeli chodzi o m. Wilno udał się całkowicie i został przeprowadzony we właściwym terminie, a dokładność i zupełność otrzymanych wyników po skrupulatnym przejrzeniu i wyjaśnieniu wielu wątpliwości w terenie można uznać za bardzo zbliżone do stuprocentowych.

Powodzenie spisu należy zawdzięczać z jednej strony ofiarności, zapałowi i całkowitemu uświadomieniu społeczeństwa wileńskiego co do znaczenia spisu i udziału w akcji spisowej, z drugiej strony pomocy technicznej, jaką w bardzo szerokim zakresie, przekraczającym wielokrotnie ramy instrukcji w sprawie kosztów II Powszechnego Spisu Ludności, okazał Magistrat m. Wilna. Dużą rolę również odegrało stanowisko Wydziału Pracy i Opieki Społecznej Urzędu Wojewódzkiego, który chętnie przydzielał Naczelnemu Komisarzowi Spisowemu w razie potrzeby odpowiedni kontyngent pracowników umysłowych, opłacanych z funduszu bezrobocia dla uzupełnienia i sprawdzenia zebranych materiałów spisowych.

Momentem jednak najważniejszym decydującym o powodzeniu całej akcji, był szczęśliwy dobór członków Miejskiej Komisji Spisowej. Komisja ta stworzyła porozumienie wszystkich osób, które w taki czy inny sposób mogły decydować o powodzeniu Spisu na terenie m. Wilna.

Żywa działalność Miejskiej Komisji Spisowej, a zwłaszcza Podkomisji Naukowo-Werbunkowej, uczyniła z Wilna prawdziwą centralę propagandy II Powszechnego Spisu na terenie ziem północno-wschodnich. Idąc za przykładem Miejskiej Komisji Spisowej – Wojewódzka Komisja Spisowa Woj. Wileńskiego, aprobowała tekst ulotki, zainicjowanej przez Podkomisję Naukowo-Werbunkową /załącz. 6/. Ulotka ta odbita wspólnym kosztem w ilości 40 tys. egzemplarzy, była kolportowana na terenie całego Województwa.

Koszta II Powszechnego Spisu Ludności w m. Wilnie mimo wykonania dużej pracy przygotowawczej przy podziale miasta na okręgi spisowe w postaci kontroli wykazu nieruchomości i sporządzenia planików sytuacyjnych oraz mimo wydania ulotek propa-

²⁸ Łoszakiewicz – Vilniaus m. magistrato darbuotojas.

gandowo-informacyjnych i różnych druków /załącz. 3–9 i 11–12/ nieprzekroczyły sum asygnowanych na ten cel przez Główny Urząd Statystyczny²⁹.

Ogólnie wśród władz spisowych i ludności pozostało wrażenie, że pomijając względy finansowe, z innych czysto zasadniczych względów, jak wyrobienie obywatelskiej inteligencji i kwestja zaufania do komisarzy spisowych, spisy powszechny winny być przeprowadzane przez komisarzy pracujących honorowo.

Podczas szkolenia i werbunków komisarzy spisowych ustawicznie podkreślany był ten moment, że honorowa praca komisarzy spisowych nie jest żadną jałmużną wobec państwa, ale zaszczytnym i niezastąpionym obowiązkiem elity umysłowej społeczeństwa wobec wszystkich współobywateli.

Pod tym hasłem nie tylko udało się zgromadzić jednorazowo potrzebną ilość komisarzy, ale zostało dokonane doświadczenie, wskazujące na możliwość oparcia o pracę honorową przyszłych spisów powszechnych.

Załączników 12.

Naczelny Komisarz Spisowy
m. Wilna
/T. Nagurski/

Zastępca Nacz. Kom. Spis.
m. Wilna
/J. Święcicki/

Za zgodność:

Kierownik Kancelarji
(-) A. Hajdukiewiczowa³⁰

Vitalija Stravinskienė – humanitarinių mokslų daktarė. Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – Vilniaus ir Rytų bei Pietryčių Lietuvos XX a. istorija.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltu g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: vitalija.stravinskiene@istorija.lt

²⁹ Vilniaus vaivadijai surašymo reikmėms buvo skirta 32 tūkst. zlotų. – Vilniaus vaivadijos vicevaivados 1931 m. spalio 21 d. raštas Vyriausiajai statistikos valdybai, LCVA, ap. 4, b. 502, l. 37.

³⁰ Kanceliarijos vadovo parašas.

A. Hajdukiewiczowa – daugiau informacijos apie šį asmenį neturima.